

Boekbespreking

Leren leven in lockdown

Gerard de Vries

Universiteit van Amsterdam
g.h.devries@uva.nl

Bruno Latour (2021) *Waar ben ik? Lock-downlessen voor aardbewoners*. Vertaling R. Hofstede en K. Vandenberghe. Amsterdam: Octavio. 154 pagina's, € 19,50, ISBN 9789490334314.

Een Engelstalige versie van deze bespreking verscheen eerder in *The Montréal Review*, november 2021.

In maart 2020 lanceerde Christopher Clark, de Regius Professor of History van de Universiteit van Cambridge, de podcastreeks *The History of Now*¹. Het idee ervan was om in gesprekken met collega's te onderzoeken of kennis over epidemieën in het verleden kan helpen om de toestand waarin we ons door de COVID-19-pandemie bevinden beter te begrijpen. In het voorwoord van *Prisoners of Time*, een bundel essays die Clark eveneens tijdens de lockdown samenstelde, kijkt hij kort terug op die gesprekken en op wat zij hem leerden over de plaats van epidemieën in de moderne geschiedschrijving. 'Er bestaan tal van fraaie studies over de gevolgen van epidemieën,' schrijft hij, 'maar het was opvallend hoe weinig sporen zelfs de meest afschuwelijke confrontaties met dodelijke pathogenen hebben nagelaten in de gangbare algemene historische beschouwingen en in het publieke geheugen' (Clark 2021: xii-xiv). De verklaring daarvoor, zo oppert hij, is dat 'historici en mensen in het algemeen verslaafd zijn aan het handelen van mensen; zij houden van verhalen waarin mensen veranderingen tot stand brengen of op veranderingen reageren' (Clark 2021, p. xiv). Een beschouwing die zich primair op mensen richt zal echter nimmer in staat zijn om een fenomeen als COVID-19 te begrijpen, zo had Clarks collega Sujit Sivasundaram betoogd. Daarvoor is een ander soort historisch verhaal nodig, een waarin niet alleen ruimte is voor wat mensen doen en teweegbrengen, maar ook voor de rol

¹ Online op www.hist.cam.ac.uk/history-now.

---

van uiteenlopende niet-menselijke actoren. Om te beginnen zou men daartoe de geschiedenis van het natuurlijke milieu kunnen onderzoeken en de geschiedenis van de relaties van mensen en dieren, zo suggereerde Sivasundaram in de podcast.

De Franse filosoof en antropoloog Bruno Latour opteert in *Waar ben ik?* voor een aanzienlijk radicaler positie. Volgens Latour was de lockdown van 2020-21 slechts een generale repetitie voor wat ons ten gevolge van klimaatverandering nog te wachten staat. Dit vereist dat we beter zicht krijgen op ons leven en ons heroriënteren op wie en ook op waar we zijn. We hebben een nieuw kompas nodig, een volledig nieuwe kosmologie, aldus Latour – namelijk een wereldbeeld dat niet gedomineerd wordt door de filosofie die het basis-conceptuele apparaat verschaft voor het meeste moderne denken, dat wil zeggen het post-cartesiaanse en post-kantiaanse denken dat natuur en cultuur als twee streng gescheiden domeinen behandelt.

In 2018 verscheen Latours *Waar kunnen we landen?*, een pleidooi om zorgen over de aarde – in plaats van besognes over globale of nationale aangelegenheden – in het centrum van de politiek te plaatsen (Latour 2018). In *Waar ben ik?* probeert Latour preciezer aan te geven *waar* we moeten ‘landen’ en hoe we – eenmaal ‘ge-land’ – ons politiek kunnen oriënteren.

Een nieuwe verhouding tot de wereld

Om de nieuwe kosmologie te introduceren herleest Latour Kafka's novelle *Die Verwandlung* ('De gedaanteverwisseling'). In dit verhaal ontdekt Gregor Samsa op een morgen bij het wakker worden dat hij in een monsterachtig insect is veranderd. Zijn rug is nu hard en pantserachtig, en hij heeft vele, jammerlijk dunne pootjes. Hoewel de kamer nog steeds zijn oude slaapkamer is, wordt Gregor wakker in een nieuwe wereld. Hij moet leren leven als een insect. Dus begint hij, als hij ontdekt heeft hoe hij uit bed kan komen, om – op de tast – zijn nieuwe wereld te verkennen.

Latour schrijft dat ook hij ontdekt heeft dat hij in een monster is getransformeerd, namelijk een die een sliert CO₂ achter zich aan sleurt. Vrijwel al zijn handelingen hebben nadelige gevolgen voor het milieu of het klimaat. Sinds januari 2020 loopt hij bovendien de kans dat hij met elke ademtocht dodelijke virussen verspreidt, waardoor de ziekenhuizen volstromen met mensen in ademnood en de intensivecareafdelingen het niet meer aankunnen. Het platteland van zijn jeugd is er al niet beter aan toe. De enige manier om aan zijn kwellingen te ontsnappen, zo ontdekt hij, is naar de maan te kijken – alsof hij alleen daarover nog gedachten kan hebben zonder zich ongemakkelijk te voelen. Latour realiseert zich dat ook hij moet leren om zich anders tot de wereld te gaan verhouden. Hoe? Wel, net als Gregor Samsa, al tastenderwijs – hoe anders?

Latour staat internationaal bekend als een auteur die filosofische lessen trekt uit het etnografisch veldwerk dat hij heeft verricht op het terrein van wetenschap, tech-

---

niek en het recht. In de jaren 1970 en '80 schudde hij de wetenschapsfilosofie op door in detail te onderzoeken hoe wetenschapsmensen hun dagelijks werk verrichten en tot hun conclusies komen. Terwijl de meeste wetenschapsfilosofen zich afvroegen hoe rekenschap valt af te leggen over de stelling dat wetenschappelijke kennis, als een spiegel, een waarheidsgetrouw beeld van de natuur levert, verlegde Latour de aandacht naar de andere kant van de vergelijking. Filosofen denken doorgaans te simpel over 'de natuur', betoogde hij. Zij beschouwen haar als iets dat gegeven is, daarbuiten, als een realiteit die ligt te wachten om door knappe koppes ontdekt en in kaart gebracht te worden. In zijn etnografisch onderzoek liet Latour zien dat het een hoop hard werk kost om een fenomeen zichtbaar en reëel te maken, om er mee in wisselwerking te kunnen treden en het objectief te kunnen meten. Het idee dat in de natuurwetenschappen 'de natuur' wordt bestudeerd die klaarligt om ontdekt te worden is dan ook misleidend, concludeerde hij. Dat idee is een abstractie, een product van wat de Duitse filosoof Frege ooit 'ons wonderbaarlijk vermogen om ergens geen aandacht aan te schenken' noemde, toegepast op al de manipulaties en instrumenten die nodig zijn om stabiele, betrouwbare wetenschappelijke resultaten te krijgen. Om te begrijpen wat onderzoekers praktisch doen als zij wetenschap bedrijven, zo betoogde Latour in jargon dat gaandeweg gangbaar werd, zullen we moeten onderkennen dat *agency* ook aan *nonhumans* moet worden toegekend. Het was vloeken in de filosofische en sociologische kerk, waar juist het fundamentele, ontologische, onderscheid tussen enerzijds de sfeer van het menselijk kennen en handelen en anderzijds de sfeer van wat bekend stond als 'de materiële wereld' vertrekpunt was.

Vanuit zijn empirisch wetenschapsonderzoek ontwikkelde Latour een zogeheten 'relationistische ontologie'. Volgens die filosofie is continuïteit van het bestaan van iets – een entiteit, een menselijk of niet-menselijk wezen – niet gegarandeerd door een *a priori* gegeven, verborgen essentie, maar door de *relaties* die het onderhoudt met andere wezens en entiteiten. Om te blijven bestaan moeten die relaties bovendien worden onderhouden. Wat we als 'realiteit' ervaren, bestaat zo bezien uit netwerken van wezens en entiteiten die gedefinieerd worden door hun – vooralsnog – stabiele relaties. Een belangrijk deel van het wetenschappelijk werk bestaat uit het in laboratoria – onder gecontroleerde omstandigheden – tot stand brengen van zulke stabiele relaties. Dàt is 'de realiteit' die in zo'n lab wordt onderzocht. Zeker, in zo'n lab worden 'harde feiten' vastgesteld – maar dat vereist wel het nodige werk en vaak ingenieuze kunstgrepen.

In *Waar ben ik?* blijft Latours ontologie grotendeels onder de motorkap. Gepresenteerd als een 'filosofische fabel' beoogt het boek in zo'n 150 pagina's een empirisch geïnformeerd wereldbeeld te schetsen dat ons in staat stelt om onze plaats te bepalen op een planeet die door de klimaatverandering – zo niet een klimaatmutatie – wordt bedreigd. De empirische details worden niet ontleend aan veldwerk dat

---

Latour zelf heeft verricht, maar aan onderzoeksprojecten van vrienden en collega's. Het boek leest daardoor deels als een verslag van een virtuele reis. Een beredeneerde bibliografie van twintig pagina's verschaft suggesties voor wie meer wil lezen. Prominent zijn verwijzingen naar *Critical Zones*, een omvangrijk boekwerk waaraan vele, zeer uiteenlopende auteurs hebben bijgedragen en dat als catalogus diende voor een tentoonstelling die Latour in 2020 in ZKM, het *Zentrum für Kunst und Medien*, in Karlsruhe heeft samengesteld (Latour en Weigel 2020). In opeenvolgende installaties konden bezoekers er ervaren dat wat zij kenden als 'de wereld *waarin* wij leven' slechts een zwakke schaduw vormt van 'de wereld *waarvan* wij leven' en werden zij geconfronteerd met de politieke repercussies van die les.

Insect worden

'Kafka sloeg de spijker op zijn kop,' schrijft Latour. 'Een insect worden is geen slecht uitgangspunt als ik wil leren om me te oriënteren en om de stand van zaken op te maken' (p. 15).² Wat voor soort insect? Hij kiest voor termieten die in symbiose met zwammen leven en die grote nesten van zelfverteerd materiaal bouwen waarbinnen zij een soort airconditioned omgeving weten te handhaven. Termietenheuvel en termiet – habitat en het organisme dat er leeft – hangen samen, de relatie definieert beide. Een termietenheuvel zonder termieten is een hoop modder, terwijl de termieten *in, door* en deels *dankzij* de termietenheuvel leven. Dat geldt ook voor stadsbewoners en steden. De stedeling leeft in zijn stad als een heremietkreeft in zijn schaal. 'Dus waar ben ik?' vraagt Latour.

Ik ben *in* mijn schaal, *door* mijn schaal en deels *dankzij* mijn schaal. Het bewijs: ik krijg de levensmiddelen die ik gekocht heb niet eens zonder lift mijn appartement in. Zouden stadsbewoners dan 'liftinsecten' zijn, zoals sommige spinnen 'webspinnen' worden genoemd? Al moet het liftstelsel uiteraard wel door de eigenaars zijn onderhouden. Achter elke huurder zit een prothese; achter die prothese zitten andere eigenaars en onderhoudstechnici. En ga zo maar door. De levenloze omgeving en degenen die leven brengen in de omgeving vormen één geheel. Een stedeling zonder entourage bestaat net zomin als een termiet zonder termietenheuvel. (pp. 19-20)

Maar zou je buiten de stad, op het platteland, niet allerlei zaken aantreffen die op zichzelf staan – inert, soeverein, autonoom? Bergen, bijvoorbeeld? Als hij met een vriend die geoloog is de Vercors bezoekt leert Latour aan de voet van de Grand Vey-

---

² Vertaling hier (en ook op enkele plaatsen die hierna geciteerd worden) gecorrigeerd.

---

mont dat het bovenste deel van deze schitterende klif één kerkhof van koralen is, waarvan de resten het mooie urgonien-kalksteen hebben gevormd. ‘Bioclastisch’, noemt de vriend dit kalksteen, dat wil zeggen bestaand uit de resten van levende wezens.

De conclusie die Latour uit zulke excursies trekt is dat waar we ons ook op aarde bewegen, we zullen ontdekken dat de wereld die we ervaren de sporen draagt van levende organismen die het vermogen hebben – of hadden – om hun bestaanscondities te veranderen en die voor zichzelf niches, een ambiance, of airconditioned bubbels, hebben gecreëerd. Levende wezens hebben de oorspronkelijke geologie en de atmosfeer van de aarde compleet veranderd. Zelfs de zuurstof die we inademen is het product van processen waarin ontelbaar veel organismen betrokken zijn geweest. Als we dat onder ogen zien kunnen we beter begrijpen wat de natuur van ‘de natuur’ is: ‘die is niet in de eerste plaats “groen”, en niet in de eerste plaats “organisch”; ze bestaat eerst en vooral uit kunstgrepen en degenen die ze uitvoeren – mits je de laatste maar voldoende tijd gunt,’ concludeert Latour (p. 23). Zijn kritiek uit de jaren 1970 en ‘80 op het begrip ‘natuur’ zoals dat gebruikt werd in discussies over wetenschap, blijkt breder te gelden. We leven niet ‘in’ de natuur en bestaan ook niet ‘buiten’ de natuur. We bestaan *met* de Aarde.

‘Aarde’ (geschreven met hoofdletter A), is een eigennaam, namelijk van een planeet die (voor zover wij weten) uniek is vanwege een dunne schil van een paar kilometer boven en een paar kilometer beneden het oppervlak van de planeet, die essentieel is voor het bestaan en voortbestaan van leven, een schil die gevormd wordt door een samenstel van grond, water, gassen, cellen, en organismen, plus de effecten van al hun activiteiten. De US National Research Council gaf in 2001 de naam ‘Kritieke Zone’ aan deze schil die in de loop van miljarden jaren is ontstaan door organismen die hun bestaanscondities veranderden en die zo – onbedoeld, blind – de planeet bewoonbaar maakten voor de levensvormen die na hen kwamen.

‘Niets op Aarde is helemaal “natuurlijk” als we met die term bedoelen dat het door geen enkel levend wezen zou zijn aangeraakt; alles wordt opgewekt, samengesteld, bedacht, in stand gehouden, uitgevonden, en verstrengeld door machten die in zekere zin weten wat ze willen, of in elk geval een doel nastreven dat hun eigen is, ieder voor zich,’ schrijft Latour (p. 30). Om ‘inerte’ dingen te vinden, entiteiten die zonder doel of wil hun weg gaan, moeten we de Kritische Zone verlaten – omhooggaan, naar de maan, of omlaag, richting het midden van de aardbol – om binnen te treden in wat we, zoals Latour met een slag om de arm (want ‘waarom niet?’) voorstelt, ‘Universum’ kunnen noemen.

Aarde versus Universum

Het onderscheid tussen ‘Aarde’ en ‘Universum’ dat hij zo creëert vormt de spil van

---

Latours betoog. Hij denkt dat beide sferen duidelijk gescheiden moeten worden. Zij worden niet alleen verbonden met verschillende locaties (op aarde/in de ruimte), maar ook met verschillende soorten ontologie, epistemologie en politiek – kortom: met twee onderscheiden vormen van metafysica. Dat is nogal wat – en vragen om moeilijkheden.

Om te beginnen roept het feit dat hij verschillende typen metafysica verbindt met de aarde en de ruimte de vraag op of Latour een pre-copernicaans wereldbeeld omarmt. Op een zeker punt meldt hij zelfs dat ‘ondermaans’ en ‘bovenmaans’ uiteindelijk geen slechte termen waren. Heeft hij te lang naar de maan gestaard, met het idee dat die het laatste ding was dat nog niet was gecorrumpeerd? Erg waarschijnlijk is dat niet. Latour houdt van wetenschap. Natuurlijk weet hij dat de aarde een van de planeten is die om de zon draaien. Maar deze planeet is een bijzonder exemplaar, vanwege zijn Kritische Zone, waarin zich leven ontwikkelde. Om die reden, meent hij, verdient zij een eigen metafysica, een die verschilt van de metafysica van Universum.

De metafysica die Latour met het Universum associeert werd in de zeventiende eeuw ontwikkeld, samen met de moderne natuurwetenschap. Oorspronkelijk geïnspireerd door waarnemingen van de bewegingen van hemellichamen, concipieert zij een wereld van bewegende materie in een onbegrensde ruimte, een wereld van dingen die wetmatig, langs berekenbare lijnen bewegen, combineren en uiteenvallen. Verwachten dat hetzelfde conceptuele apparaat toegepast kan worden op Aarde is naïef, aldus Latour.

We komen altijd in problemen bij het berekenen van de zaken die Aarde beroeven en in stand houden. Ze houden zich aan geen enkele wet. Koppig gaan zij het hellend vlak op, in plaats van er volgens de wetten van de mechanica vanaf te rollen. Omdat zij steevast tegen de stroom van de entropie in gaan, is verrassing troef. (p. 30)

En verrast worden geldt niet alleen voor de wetenschappelijke toeschouwer. Alle levende wezens worden ermee geconfronteerd. Omdat continuïteit niet gewaarborgd is, worden levende wezens keer op keer overvallen door wat Latour aanduidt als ‘zorgen over het voortbrengen van nageslacht’ (*soucis d’engendrement*, de niet altijd trefzekere en af en toe onnodig stoeve vertaling maakt er ‘verwekkingszorgen’ van) en met vragen over hoe in het eigen leven te voorzien (*questions de subsistance*). Om in stand te blijven in een omgeving die met vele, vele anderen moet worden gedeeld vraagt keer op keer om adaptatie, innovatie en zo nodig om het aanpassen van de habitat. Inderdaad, zoals Popper jaren geleden al schreef, ‘all life is problem solving’.

Dit roept echter een tweede probleem op. Suggereert Latour dat we het negentiende-eeuwse vitalisme weer uit de kast moeten halen, dat een scherp onderscheid

---

maakte tussen de wereld van de levende organismen en de anorganische wereld? Nee, dat doet hij niet, maar het is kantje boord. Hij herinterpreteert het begrip 'leven' in termen van zijn relationistische ontologie en stelt voor het bijvoeglijke naamwoord 'levend' te laten verwijzen naar *zowel* een organisme *als* zijn habitat, *zonder beide ooit te scheiden*. Zo verwijst 'levend' dus zowel naar de termiet als de termietenheuvel, naar zuurstof én naar de organismen die zuurstof produceren, en naar zowel de Karelsbrug in Praag als naar degenen die er in groten getale over lopen, en dan ook nog naar het feit dat de termietenheuvel, de zuurstof en de Karelsbrug langer blijven bestaan dan degenen die ze hebben voortgebracht, dat wil zeggen, mits de termieten en bacteriën die daarna komen er de moed in houden en de technici van de stad Praag niet vergeten om op tijd het nodige onderhoudswerk aan de brug te verrichten.

Maar waarom zouden we een ander wereldbeeld willen, in plaats van de filosofie die ons in de afgelopen eeuwen toch redelijk vooruit heeft geholpen, zo vraagt de scepticus wellicht. De metafysica die Latour naar de ruimte wil verbannen is leidend geweest bij de ontwikkeling van wetenschap en techniek die de levensvoorwaarden op aarde sterk bevorderd hebben (en ja, de scepticus weet het, ook de nodige destructie hebben veroorzaakt). Om te weten dat bij verbranding van fossiele brandstoffen koolwaterstoffen met de zuurstof in de atmosfeer reageren en dat dan CO₂ plus water geproduceerd wordt, hoeven we toch niet te weten dat die zuurstof het product is van processen waarin ontelbare organismen betrokken zijn geweest? Inderdaad, dat hoeven we niet te weten. Maar het is wel nuttig om te weten dat de CO₂ die zo wordt geproduceerd op zijn beurt weer door organismen naar zuurstof wordt omgezet – zuurstof die we nodig hebben om niet te stikken. Gedurende miljoenen jaren heeft deze cyclus tot een redelijk stabiele balans in zuurstof- en kool-dioxideniveaus geleid, die leven op aarde mogelijk maakte. Nu wordt die balans verstoord, onder meer omdat we te veel fossiele brandstoffen verstoppen. Dat is de reden waarom we een andere kosmologie nodig hebben: want 'als we niet begrijpen wat het leven op aarde mogelijk maakt, *zullen we het leven voor onszelf onmogelijk maken*' (p. 26).

In ideeënhistorisch opzicht is wat Latour voorstelt een nogal radicale stap. In de zeventiende eeuw nam de moderne wetenschap afstand van de aristotelische metafysica die aardse fenomenen in termen van groei en verval had geanalyseerd. Galileï's gebruik van wiskundige vergelijkingen om bewegende lichamen te beschrijven introduceerde het denken in termen van relaties, in plaats van essenties. De aandacht verschoof naar de beweging en interactie van materie, naar hun combinaties en uiteenvallen; vragen over de continuïteit van het bestaan van die materie hoefden niet te worden gesteld. Heel slim, maar niet als het gaat om de Kritieke Zone van de Aarde. Daar is continuïteit van bestaan namelijk een serieuze kwestie. Elk organisme, mensen inclusief, wordt ervoor gesteld.

Leren van lockdown

Gregor Samsa ontdekte dat hij in een monster was veranderd. Stap voor stap moest hij leren te leven onder de nieuwe omstandigheden. Opgesloten leerde hij een paar nieuwe trucs – bij voorbeeld hoe over een wand te lopen. Maar ten slotte is het met hem gedaan. Grete, zijn liefhebbende zuster, verraadt hem. Zijn vader tracht hem te slaan met zijn wandelstok en gooit het klokhuis van een appel naar hem; die raakt klem op zijn rugpantser en begint dan te rotten. Aan het eind van het verhaal vindt de werkster Gregor, dood, gecrepeerd. Zij pakt de bezem en ruimt hem op.

De lockdown van 2020 verschaft Latour het idee hoe dat lot vermeden kan worden. Hoe te voorkomen dat wij, als monsters, ook uiteindelijk op de afvalberg eindigen? We moeten aanvaarden dat we ‘Aardbewoners’ zijn, *met* Aarde hebben te leven – dat wil zeggen: accepteren dat we gebonden zijn aan de planeet waar we kunnen toeven dankzij haar Kritieke Zone. We moeten leren onszelf te herpositioneren terwijl we op dezelfde plaats blijven – zoals in 2020, tijdens de lockdown, toen ‘iedereen begonnen is *thuis* te leven, maar *op een andere manier*’ (p. 62).

We moeten dan echter wel nog van een paar slechte gewoonten afkomen. Twee ervan bespreekt Latour wat uitvoeriger.

De eerste is het idee dat we kunnen ontsnappen, en weg kunnen vluchten uit dit aardse tranendal om op te stijgen naar de Hemel, zodat we deze wereld achter ons laten voor een spirituele. In eerdere publicaties heeft Latour al zijn (rooms-katholieke) kerk bekritiseerd voor het claimen van een eigen, hogere werkelijkheid, naast de materiële wereld die de wetenschap inmiddels voor zich had opgeëist. Nu betoogt hij dat door ondoordacht de taal van de wetenschap te kopiëren, en die slechts van een ander voorteken te voorzien, het voortbrengen en voortbestaan van levende wezens op Aarde wordt verward met het voortbewegen van materie in Universum. Voor gesecculariseerde versies van de neiging om letterlijk naar een andere wereld te verlangen – zoals in de utopieën van eindeloze vooruitgang, of Elon Musks droom om Mars te koloniseren – heeft Latour minder respect. Zijn boodschap aan zowel religieus gelovigen als aan de dromers van een gesecculariseerd paradijs is echter dezelfde: ‘we moeten thuiskomen, op de plek waar we zijn, op de plek waar we nooit zijn weggegaan’ (p. 61).

De tweede gewoonte die ervan langs krijgt is het geloof in ‘de Economie’, de halfgod van het moderne liberale bestuur, de uitvergroting van het idee dat er individuele, calculerende ‘economische actoren’ bestaan die niet alleen volledig beseffen wat hun particuliere belangen zijn, maar die zonder zich ooit te vergissen ook weten hoe ze hun belangen moeten behartigen. Wat Latour betreft is dit idee te ridicuul om serieus genomen te worden.

Alle levende wezens handelen, zo je wilt, uit egoïsme en eigenbelang, aangezien ze allemaal proberen om te volharden in hun bestaan. Geen van hen beweegt

---

zich echter binnen zulke duidelijke lijnen dat evident is dat we *zonder ons te vergissen* hun belangen kunnen berekenen. (p. 74)

Atlas Shrugged, de ‘stilistisch onbeholpen maar onthutsend efficiënt geschreven’ (p. 54) roman van Ayn Rand, krijgt van Latour de volle laag. Terwijl de ‘economische dimensie’ van zaken vrijwel overal met groot respect wordt benaderd, blijkt keer op keer dat om zaken werkelijk te snappen ook ‘andere dimensies’ in beschouwing moeten worden genomen – en dus worden om de gaten te dichten sociale, politieke, psychologische of ecologische aspecten aangevoerd. Om het idee van de ‘economische actor’ vol te houden, moest bovendien een complete infrastructuur worden opgetuigd (vgl. MacKenzie 2009). In maart 2020 bleek die infrastructuur echter kwetsbaarder dan iemand had verwacht. Een minuscuul virus dat van mond tot mond ging, bracht in een paar maanden tijd de economische infrastructuur van de machtigste en rijkste landen op de knieën. Uit de reactie van de publieke gezagsdragers bleek toen dat we ook zonder ‘de Economie’ kunnen. Latour noteert de les die moet worden geleerd: ‘Ditmaal gaat het er niet enkel meer om dat we het “economisch systeem” verbeteren, veranderen, vergroenen, of op een radicaal andere basis grondvesten, maar dat we *helemaal afzien van de Economie*’ (p. 68). In plaats van te pretenderen dat we kunnen berekenen wat er op ons afkomt, kunnen we beter proberen om samen de afhankelijkheden waarin we verwickeld zijn – en dus onze bestaansvoorwaarden – nauwkeurig te beschrijven.

Nadat de Economie en spiritualiteit zo aan de kant zijn gezet, luidt de vraag die zich opdringt ‘Waar ben ik?’ – de vraag die de titel van Latours boek levert. ‘Wie ben je?’ is een vraag naar een identiteit, of naar iemand diepste innerlijk; het is een vraag naar iemands essentie. ‘Waar ben je?’ is een vraag naar iemands relaties. Om het antwoord te vinden moeten we niet op een landkaart kijken, en ook de GPS-coördinaten helpen niet. Je plaats en ‘territorium’ is niet de plek die je bezet, maar wat je definieert: datgene waar je voortbestaan van afhangt. En dat zal zelden overeenkomen met datgene wat onder de noemer ‘lokaal’ valt. Voor we ons ontbijt op hebben, hebben we al producten uit twee of drie continenten geconsumeerd. Het land *waarin* we leven overlapt maar zelden met het land *waarvan* we leven.

Het land *waarin* we leven verschaft ons een paspoort; de wereld *waarvan* we leven is in hoge mate *terra incognita*. Om die wereld te exploreren heeft Latour een spel ontwikkeld, een soort kompas, getekend op de grond, waarmee mensen die aan het spel deelnemen door in een specifiek kwadrant te stappen hun afhankelijkheden kenbaar maken en zo definiëren wie zij zijn, dat wil zeggen met wie, tegen wie en voor wie zij er zijn. Het spel helpt om de conflicten die het samenleven met zich meebrengt publiek en dus vatbaar voor debat te maken. De politieke en morele vraag die zich dan aandient is: wat te doen met deze tweede wereld, de wereld *waarvan* we leven?

Tot slot

Inderdaad, wat te doen? ‘In een rechte lijn vooruit,’ zoals Descartes adviseerde aan wie in een bos is verdwaald? Welnee, ‘jullie moeten je juist maximaal verspreiden, waaivormig, om alle capaciteiten te verkennen die nodig zijn om te overleven, om zoveel mogelijk samen te werken met de krachten (*puissances d’agir*) die de plaatsen waar jullie geland zijn bewoonbaar hebben gemaakt,’ luidt Latours advies in de laatste paragraaf van het boek (p. 133). De taal wordt dan wat koortsachtig. We worden opgeroepen ons te oriënteren, eruit te stappen, om te keren, terug te komen op mislukkingen, te tasten, te experimenteren, te testen, te innoveren en een nieuw gezond verstand te ontwikkelen. De gemene deler is echter dat de lezer als individu wordt aangesproken; de boodschap luidt: je moet (en kunt) je leven veranderen.

‘Du mußt dein Leben ändern’ is een regel in een mooi gedicht van Rilke. Als politiek programma is het echter toch wat mager.

Max Weber (1922: 252) schreef ooit dat ‘wereldbeelden, die door ideeën worden gecreëerd, menigmaal, als wisselwachters, de banen hebben bepaald waarlangs de dynamiek van belangen het handelen voortdreef’. Die observatie kan enige troost bieden aan degenen die Latours boodschap hebben begrepen dat achter de politieke crises waarmee we bijna dagelijks worden geconfronteerd een crisis in kosmologie schuilt, maar die nu naar politieke actie snakken. We kennen de banen waarlangs de geschiedenis ons gebracht heeft waar we nu zijn. De wereld *waarin* we leven is opgedeeld in soevereine staten, die hun burgers burgerschap en rechten geven. Een moderne staat die zich binnen zijn grenzen opsluit kan echter niet overleven. Het gebied *waarvan* burgers leven en waar zij dus hun ecologische voetafdruk achterlaten, is aanzienlijk groter dan het grondgebied van de staat waarin zij leven. De politiek geïnteresseerden zouden zich dan ook om te beginnen kunnen afvragen langs welke nieuwe lijnen de belangen van een veelheid van actoren (menselijke zowel als niet-menselijke) die de wereld bevolken *waarvan* wij leven op een eerlijke, duurzame manier kunnen worden behartigd. Met andere woorden welke institutie, of institutionele praktijken, of wat Latour in eerder werk een ‘mode of existence’ heeft genoemd, kan voor de wereld *waarvan* wij leven de rol vervullen die in beschaafde staten door onder meer het recht wordt gespeeld? Om te beginnen zouden we daarbij denk ik kunnen kijken naar de rol die standaarden in toeleveringsketens spelen en onderzoeken wie of wat zulke standaarden bepaalt (vgl. Grewal 2008).

In het laatste essay van *Prisoners of Time* schrijft Christopher Clark dat de verhalen die ons in het verleden inspireerden dat niet langer doen. ‘Moderniteit blijkt smerig te zijn geworden, niet-duurzaam, verstikt door plastic afval en op weg naar een planetaire catastrofe.’ Hij wijst daarbij op het verbijsterend hoge aantal boeken dat in de afgelopen drie jaar verschenen is met het woord ‘end’ in de titel: *The End of Politics*, *The End of Liberal Democracy*, *The End of the Left*, et cetera. Wat hem bezorgd maakt, schrijft hij, is ‘de dood van de verhalen die ons een toekomst gaven en

---

de middelen om politiek op een doelmatige manier te handelen. Het gevolg van het verdwijnen van zulke verhalen is een voortdurende angst, en het onvermogen om na elk verontrustend incident onze koers opnieuw te bepalen' (Clark 2021: 236).

Latours rijke – en af en toe een beetje al-te-rijke – *Waar ben ik?* wordt gedreven door dezelfde scepsis over moderniteit en door overeenkomstige zorgen. Zijn betoog verschaft zeker een nieuw verhaal, een veelbelovende metamorfose, een les die geleerd is tijdens de lockdown. Een groot idee, inderdaad. Maar zoals de IPCC-rapporten kraakhelder maken, is er nog maar weinig tijd om de toekomst opnieuw te doordenken en ons eigen te maken. Je wilt toch niet dat de mensheid verraden wordt en als Gregor Samsa eindigt – dood, gecrepeerd, op de vuilnishoop. Dus vrees ik dat voor de komende twee decennia, wachtend op nieuwe instituties die zorgen voor de wereld *waarvan* we leven, we het toch vooral zullen moeten hebben van een paar ouderwetse, modernistische, trucs, zoals internationale overeenkomsten, technologische innovatie, en een *Green Deal*.

Literatuur

- Clark, C. (2021) *Prisoners of Time. Prussians, Germans and Other Humans*, London: Allan Lane.
- Grewal, D.S. (2008) *Network Power – The Social Dynamics of Globalization*. New Haven: Yale University Press.
- Latour, B. (2018) *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*, Amsterdam: Octavo.
- Latour, B. en P. Weigel (red.) (2020) *Critical Zones – The Science and Politics of Landing on Earth*, Cambridge: MIT Press.
- MacKenzie, D. (2009) *Material Markets – How Economic Agents are Constructed*. Oxford: Oxford University Press.
- Weber, M. (1922) *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I* (tweede uitgave). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
-

Over de auteur

Gerard de Vries is emeritus-hoogleraar Wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam en voormalig lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij is de auteur van onder meer de monografie *Bruno Latour* (Cambridge, Polity Press 2016; Franse vertaling: Parijs, La Découverte 2018).